

І. В. Сапожников, О. С. Сінельников

ПЕРШІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСМАНСЬКОГО ТАТАРБУНАРСЬКОГО ЗАМКУ

*«На узвишші біля селища Татарбунари ще
недавно знаходились руїни чотирикут-
ного замку..., з під яких б'є джерело»
М. Стаматі (1850, с. 808)*

Стаття присвячена публікації матеріалів, отриманих у 2018 р. під час пошуків та перших археологічних досліджень Татарбунарського замку. У ній описане місце розташування споруди поруч з рясними джерелами питної води, а також рештки кам'яних фундаментів її мурів, які місцями видні в урвищах і на поверхні. У статті охарактеризовані об'єкти і матеріали, виявлені в пошуково-рятувальному розкопі площею 25 м². Більшість з них датується першою половиною XVII ст., що не суперечить письмовим даним про спорудження Татарбунарського замку османами близько 1624—1628 рр.

Ключові слова: Татарбунарський замок, рештки кам'яних фундаментів, розвідувальний розкоп, поливна та сіроглиняна кераміка.

ВСТУП

У 2018 р., за ініціативи та фінансування виконавчого комітету Татарбунарської міської ради Одеської області, експедиція Відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАНУ (нач. І. В. Сапожников) провела комплексні дослідження у рамках міського культурного проекту «Татарбунарська фортеця» (Сапожников, Сінельников 2018; Сапожников 2018). Оскільки підсумки історичної частини програми вже очікують на публікацію (Сапожников 2019), ця стаття присвячена її археологічній складовій.

Однак спочатку ми маємо хоча би коротко описати ті підсумки аналізу письмових та картографічних джерел, які так чи інакше торкаються цієї археологічної пам'ятки. На сьогодні доведено, що кам'яний замок, який був не першою, але напевно, останньою фортифікаційною спорудою Татарбунар, османи під керівниц-

твом сілістрійсько-очаківського Кенана-паші звели у 1624—1628 рр. Він використовувався до 1770 р., коли турки здали його без найменшого опору разом з 23 гарматами (Сапожников 2018; 2019). Завдяки описам Евлії Челебі, А. Ж. де Лафитта-Клаве та ін., а також двом планам 1790 р., були відомі його конструкція, розміри і орієнтація, але місце розташування замку на місцевості до самого останнього часу залишалось загадковим (Сапожников 1999; 2016; Şlapac 2005, р. 140—142). Одну з більш-менш серйозних спроб його пошуків здійснила Південна Середньовічна експедиція ІА НАНУ (нач. С. О. Біляєва) у 2006 р., однак «при огляді міста не було виявлено жодних залишків середньовічних будівель чи будь-якого археологічного матеріалу» (Карашкевич 2009, с. 162).

ХАРАКТЕРИСТИКА РАЙОНУ ЗАМКУ

Руїни замку знайдені на останці мису правого берега долини р. Кагач, розташованого в 500 м на південь — південний захід від центральної площі Татарбунар та в 320 м на північний захід від автошляху Одеса—Рені М-15. Цей останець є частиною широкого (до 210—220 м) мису, витягнутого за лінією північний захід—південний схід, утвореного двома балками. Вздовж останніх нині сформовані вулиці Бузкова або Фортечна (західна) і Верхня (східна), а на його східній частині розташовані обійстя паралельної та середньої до них вул. Кутузова (рис. 2).

Останець знаходиться ближче до західної балки-ривчака (координати центру 45°49'50.1" N, 29°36'47.7" E). Він має в плані неправильну овальну форму, витягнуту довгою віссю за лінією схід — північний схід—захід — півден-

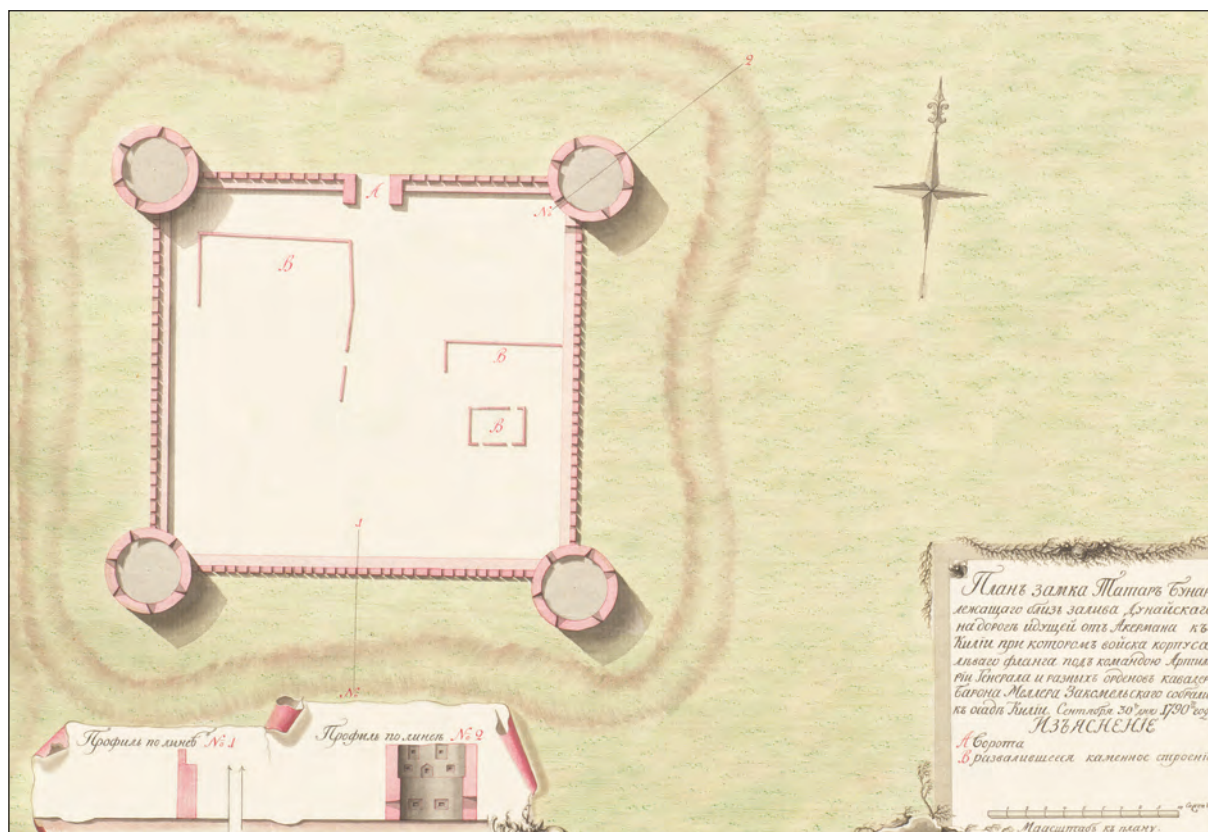

Рис. 1. План і розрізи стіни та башти Татарбунарського замку 1790 р. (Şlapac 2019, fig. 2)

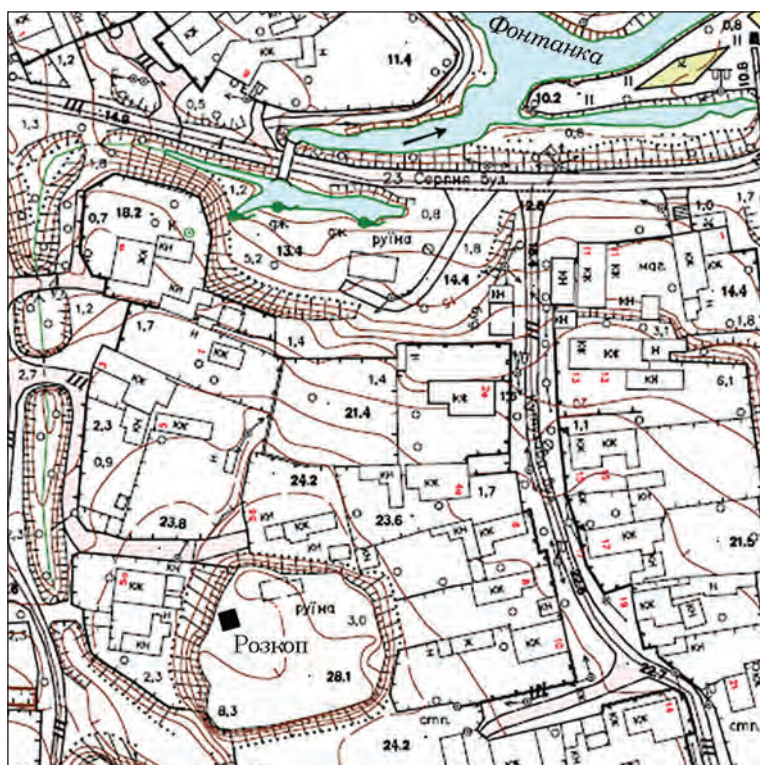

Рис. 2. Місце Татарбунарського замку та розкопу I на карті 1980-х рр.

ний захід, розміри близько 56—57 × 38—40 м та площу понад 0,21 га. Його переважно рівна поверхня має висоту 27—28 м над рівнем моря, невеликий ухил на північний захід в бік долини

Кагача та уривчасті «береги» з усіх боків. Останні мають штучне походження, оскільки виникли внаслідок терасування ділянок приватних садиб під будинки та городи з півночі, сходу і заходу (висотою від 3,0 до 6,5 м) та розробки доволі значного кар'єру для видобутку вапняку з півдня (до 7,0—8,3 м). Загалом останець є залишком найвищої частини мису, піднятої над тальвегом долини на висоту 16—18 м, що давало можливість спостерігати за навколишньою територією та контролювати перехрестя доріг, спрямованих в різні боки.

Поверхня ділянки не розорюється, використовується як вигін для дрібних свійських тварин, східна частина заросла чагарниками. В її північній частині стоять залишки хати з господарськими прибудовами. За спогадами її колишньої мешканки, будівля почала руйнуватися й була покинута 40—35 років тому через виникнення біля неї провалля. Загалом їх тут три, усі мають витягнуту в плані форму та глибину до 2,5—3,5 м. У наш час порожнини значною мірою засипані ґрунтом та побутовим сміттям.

До останця прилягають три джерела прісної мінералізованої води, розташовані в 90 м

на північ від краю останця під північно-східним схилом стрілки мису, а також нижні водоносні частини названих балок. За даними О. Ю. Медведева і О. О. Медведевої, саме ці три джерела, що б'ють з понтичного водоносного горизонту, дають більшу частину води, що потрапляє до р. Кагач, а далі до р. Когильник та лиману Сасик.

Крім них, на тому ж правому березі Кагача є ще три—чотири джерела вище і два—три нижче за течією. За приблизною оцінкою, сумарний дебет усіх джерел складає понад 10 л/с. Згідно багаторічних спостережень, гідрологічна ситуація району суттєво змінилась після двох землетрусів 1981 і 1990 рр. До цього водоносними були обидві балки біля мису практично по всій своїй довжині (рис. 2) та майже вся долина Кагача, отримуючи воду з п'яти—семи джерел вище за течією. Крім того, внаслідок землетрусів у багатьох власників ділянок правого берега річки висохли криниці. До цього дебет джерел Кагача складав не менше 20 літрів на секунду (Медведев, Медведева 2012).

Саме з існуванням та багатовіковою «роботою» потужних джерел води біля фортеці гідрогеологи пов'язують наявність на останці низки карстових, а точніше суфозійно-просадкових форм рельєфу¹. Підкреслимо, що, крім трьох згаданих вище провалів, тут є порожнина (печера) довжиною 18—20 м і глибиною понад 5 м з поки що цілим склепінням, вхід в яку знаходиться в східній частині останця (45°49'50.3" N, 29°36'48.3" E). Проте наявність на останці порожнин та провалів була однією з причин того, що він залишився незабудованим обійстями місцевих мешканців, через що на ньому залишки Татарбунарського замку не лише збереглися, але й доступні для досліджень.

1. Суфозія — процес вимивання і винесення на поверхню підземними водами дрібних мінеральних та інших неорганічних часток.

АРХЕОЛОГІЧНІ ОБ'ЄКТИ НА ПОВЕРХНІ

Головною особливістю району замку є те, що частина археологічних об'єктів простежується на поверхні та у стінках-оголеннях останця, але чомусь їх не виявили і не атрибутували наші попередники. У першу чергу йдеться про три ділянки залишків фундаментів стін, які лежали в основі кам'яної споруди доволі значних розмірів. У ході досліджень 2018 р. ми вирішили не розкривати їх, оскільки існувала загроза крадіжки блоків та необроблених брил вапняку. Тому наведена нижче характеристика не є вичерпною, особливо в частині розмірів, оскільки деякі відтинки фундаментів, зокрема майже весь східний, щільно заросли кущами.

Південна ділянка фундаменту складена без використання будівельного розчину, простежена вздовж 14,3 м на краю урвища останця, утвореного стіною кар'єра. Його південно-західний край майже повністю зруйнований останнім на відстані 1,0—2,3 м внаслідок осипів в урвище і цей процес продовжується (рис. 3). Фундамент має орієнтацію схід — північний схід—захід — південний захід, тобто зведений під прямим кутом до довгої вісі мису. Висота (глибина) кладки сягає 1,4 м, але не по всій своїй видимій довжині, а лише в районі від 1,0—1,5 до 8,5 м на схід від західного фундаменту. Саме тут її підшва лежить безпосередньо на червоно-бурій глині дещо вище рівня горішньої частини понтичних вапняків, в той час, як її східну частину підстеляють місцями жовтий лес, а західніше — нижні перехідні горизонти чорнозему. Очевидно, що на цій ділянці будівельники з одного боку врахували природній нахил поверхні мису в бік тальвегу правої балки, а з іншого — значно підсилили підмурок західної частини південної стіни. Що стосується техніки зведення, то кладка є безсистемною, з використанням як диких, так і

Рис. 3. Залишки фундаментів західної та південної стін замку; вид з півдня (фото І. В. Сапожникова)

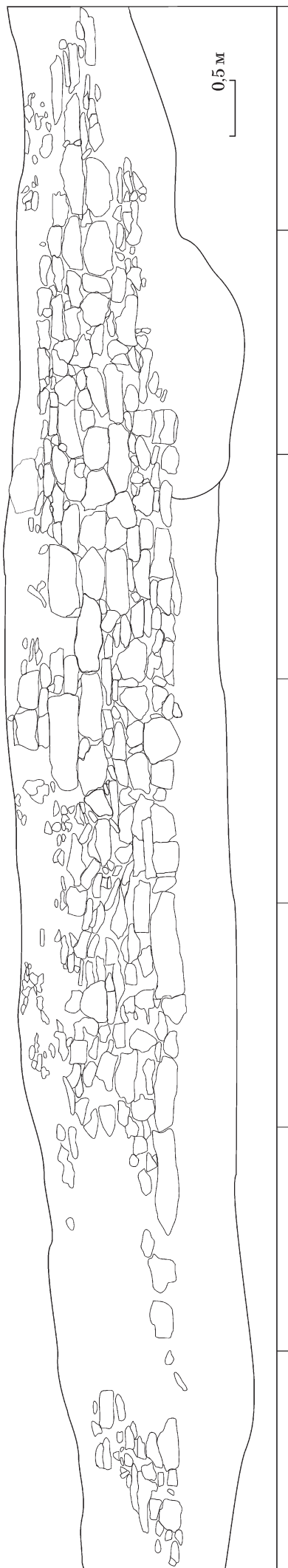

Рис. 4. Частина фундаменту південної стіни Татарбунарського замку (рис. О. С. Сіпельнікова)

доволі грубо обтесаних каменів вапняку різних розмірів, найбільші з яких сягають 55—60 см (рис. 3; 4).

Західна ділянка фундаменту збереглася на довжині 21—22 м. Її майже не видно на поверхні, крім найпівнічнішої частини, але в урвищі на відстані 0,8—0,9 м на захід від краю південного фрагменту фундаменту репрезентований її поперечний розріз, згідно якому фундамент (принаймні на цій ділянці) мав ширину (товщину) близько 1,4—1,5 м (рис. 3; 4).

Східна ділянка фундаменту заросла чагарниками і збереглася (вірогідно, фрагментарно) на відстані приблизно 26—30 м. В районі її середньої частини знаходиться вхід (лаз) в описану підземну порожнину — міну.

Загальний висновок щодо видимих на поверхні об'єктів полягає в тому, що перед нами постали залишки саме Татарбунарської фортеці, зокрема фундаменти її кам'яних мурованих стін. За ними вдалося встановити небагато лінійних параметрів, зокрема товщину стін (до 1,5—1,7 м), а також відстань між зовнішніми боками східної і західної стін (49,5—50,0 м). Північна стіна та три башти замку зруйновані повністю, про що додатково свідчить вказана вище ширина останця (з півночі на південь). Існує вірогідність того, що на місці могли зберегтися залишки вхідної брами (надбрамної вежі?), а також, принаймні частково, південно-східної башти.

Тут доречно сказати, що на підставі аналізу плану 1790 р. (рис. 1), М. О. Шлапак навела такі параметри замку: розміри за зовнішніми сторонами стін: 45 м зі сходу на захід та 40 м з півночі на південь; внутрішній діаметр башт — 6,3 м, зовнішній — 9,45 м; товщина стін — 2,0 м (Шлапак 2005, р. 140—141, 326). Крім того, відомі розміри Євлія Челебі: «навколо 1000 шагів» — близько 710 м (Євлія 1961, с. 33) та А. Ж. де Лафітта-Клаве: 78,0 × 58,5 м з баштами, висота яких була від 4,5 до 5,4 м (Сапожников 1999, с. 49). За нашими обмірами того самого плану, розміри замку між зовнішніми стінами складають 46,8 × 43,5 м, товщина стін — 1,87 м, діаметр башт — 9,54 м (рис. 1). З усіх відомих розмірів до єдиної реальної відстані найближчою є довжина замку, наведена у 1820-х рр. військовими топографами — 51,2 м (Статистическое 1899, с. 114).

Таким чином, замок мав у плані правильну прямокутну форму розмірами близько 50—51 (67—68 з баштами) × 44,4—45,3 (60,4—61,3) м, витягнуту за лінією схід — північний схід—захід — південний захід. По кутах були чотири башти заввишки 4,5 та 5,4 м (з бійницями та 23 гарматами), з яких дві найвищі могли стояти з напільного боку, а також надбрамна вежа (рис. 1). За Євлією Челебі, в «фортеці була одна мечеть, склад пшениці, невеликі зручні приміщення [казарми] для 150 військових. А житлових будівель всередині фортечних стін

не помітно». Вхід був з півдня (Эвлия 1961, с. 33). З усіх боків замок оточував оборонний рів (рис. 2), який сьогодні не виражений в рельєфі (Сапожников 2018; 2019).

Сказане змушує нас внести корективи в графічну реконструкцію М. О. Шлапак (Şlapac 2005, fig. 98; 2008, p. 45). На ній висота башт та мурів суттєво завищена, як і кількість рівнів бійниць (їх було не 3, а 2), а над брамою височіла ще одна прямокутна башта (рис. 1). В цілому ж, за конструкцією, Татарбунарський замок знаходить пряму аналогію не в стародавній цитаделі Старого Орхея (Красножон 2018: 122, рис. 67), а у архітектурі фронтальної частини пізнішого (та меншого за розмірами) османського замку в Хаджибеї (Сапожников 2016а, рис. 3). Утім, обґрунтовані висновки щодо деталей конструкції та параметрів Татарбунарського замку можуть бути зроблені тільки після проведення більш масштабних досліджень шляхом археологічних розкопок, краще з використанням спеціального геофізичного обладнання.

РОЗКОП І

Для вирішення не менш важливих проблем уточнення датування замку та планіграфії його внутрішніх споруд, послуговуючись принципом «не зашкодь», автори обрали ділянку у північно-західній частині останця. Саме тут, у східній стінці одного з провалів були виявлені яскраві прояви руйнувань у вигляді залишків культурного шару та контуру ями із золистим заповненням. Цей провал був повністю вписаний в рятувальний розкоп площею 25 м² (5 × 5 м), орієнтований майже за сторонами світу. За умовний 0 слугував найвищий (північно-східний) кут розкопу (рис. 5).

Перший (верхній) шар представлений змішаним чорноземом, який є результатом діяльності місцевих мешканців, точніше, використання цієї ділянки під город (закинутий). У цьому шарі знайдено невелику кількість фрагментів кераміки (переважно ХХ ст.) та кісток тварин. У цілому ж цей об'єкт є природнім проваллям, що утворилося шляхом просідання ґрунту в пустоту під ним. У верхній частині воно заповнене мішаним сірим ґрунтом, наповненим сучасним сміттям. Через це дослідження власне провалля було зупинене на глибині 150—155 см, при тому, що глибина залягання мате-

рикової глини сягає тут 100—110 см. В ході подальших робіт знайшлося кілька об'єктів (рис. 5), до опису яких ми і приступаємо.

Яма 1 господарського призначення розташована у північно-східному куті розкопу. Її контури було простежено з глибини 120 см, діаметр ями на цьому рівні складав 86—90 см. Стінки об'єкта закругляються до низу, дно також злегка закруглене, з найнижчою точкою в центрі. Глибина ями від умовного нуля 158 см. Таким чином, номінальна глибина дослідженого об'єкта становила 28 см. Найвірогідніше, що вона була впущена з рівня верху сірого, відносно щільного горизонту з відмітки 50—55 см, тому її фактична глибина могла досягати 100—110 см. Яму заповнював пухкий сірий ґрунт, в якому було чимало фрагментів кісток тварин, ймовірно, дрібної рогатої худоби. Ближче до дна ями знайдено фрагмент стінки гончарної посудини, а також уламок кільцевого піддону (гончарної тарілки на підставці), вкритої жовтою та коричневою поливою із зеленими крапками. Цей фрагмент кераміки відноситься до османського часу (рис. 8: 1).

Яма 2. Як було сказано, з цієї ями розпочались розкопки ділянки, тому що саме її було добре видно у розрізі стінки провалля і відповідно у східному борті останнього. Нами була вибрана частина заповнення ями (приблизно половина), що дозволяє судити про її конфігурацію. Яма впущена з рівня 25 см, тобто з поверхні темно-сірого горизонту. Стінки об'єкта злегка закругляються та звужуються до дна,

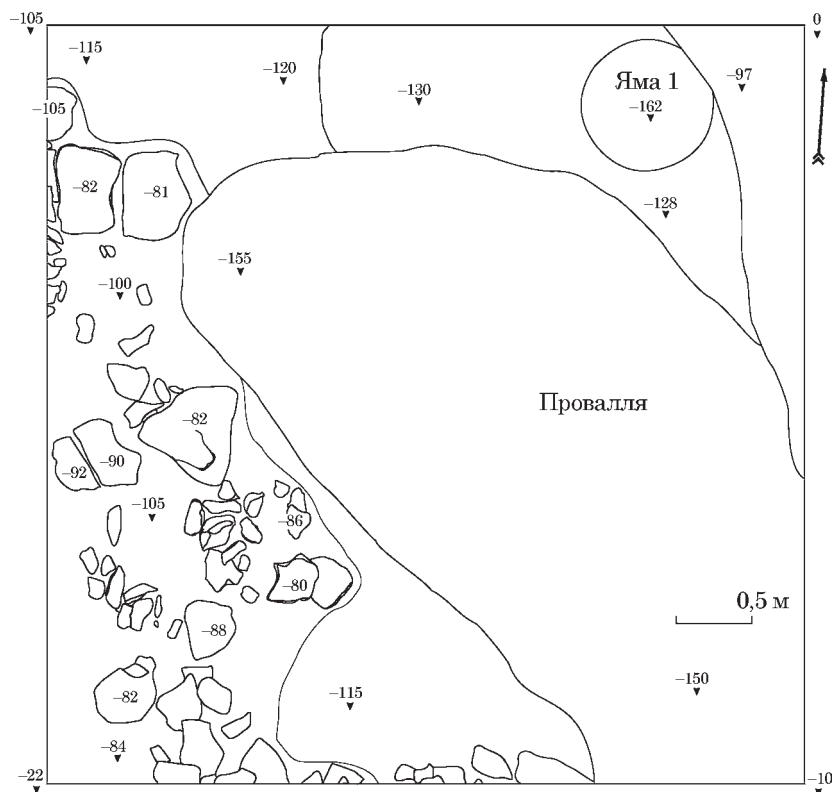

Рис. 5. Загальний план розкопу 2018 р. (рис. О. С. Сінельникова)

Рис. 6. Західний борт та частина кладки I; вид зі сходу (фото І. В. Сапожнікова)

Рис. 7. Сіроглиняна гончарна кераміка (фото О. С. Сінельнікова)

саме дно рівне. Глибина ями від умовного нуля 95 см, таким чином її загальна глибина становила 70 см (рис. 5). Заповнення м'яке золисте із домішками сірого та світло-сірого ґрунту. У заповненні присутня невелика кількість фрагментів кісток, уламок гончарної кераміки та необроблені камені вапняку різних розмірів. Рівень, з якого була викопана ця яма, та характер її заповнення наштотують на думку, що вона відноситься до порівняно недавнього часу (XX ст., але не раніше кінця XIX ст.).

Кладка. Об'єкт виявлений у південно-західній частині розкопу. Кладка з каменів вапняку різних розмірів збереглася *in situ* лише частково. Об'єкт розташований під кутом до лінії північ—південь, із зміщенням на захід приблизно на 15°. Верхні нівелірні відмітки каменів дорівнюють від 80 до 105 см. Найбільші з них розташовані у певній послідовності і сягають у найширшій частині до 50—65 см. Можна впевнено стверджувати, що верхня частина кладки (фундаменту) зруйнована або розібрана навмисно. Довжина дослідженої частини складає 5,8 м, ширина від 0,7 до 0,9 м. Заповнення між камінням кладки сіре, доволі щільне (рис. 5; 6). В ньому, окрім уламків стінок сіроглиняної гончарної кераміки (іноді із підлощеною поверхнею), зустрілось і декілька цікавіших фрагментів. Серед них вінце сіроглиняної гончарної посудини у вигляді неширокого розтрубу із прокресленою лінією на горловині, профільоване вінце гончарної сіроглиняної посудини, вінце сіроглиняної гончарної посудини, чорнолощене із двома каннелюрами на шийці, та вінце тонкостінної сіроглиняної посудини, лощене з обох боків, із виступами на горловині (рис. 7: 2—4).

Призначення цієї кладки через невелику площу дослідження визначити важко. Вона спрямована по лінії, яка майже паралельна ділянці фундаменту західної стіни, а її західний край знаходиться в 5,8—6,0 м на схід — північний схід від її внутрішнього боку (рис. 6). Отже, кладка, яка датується за сіроглиняною керамікою, знайденою у заповненні між камінням

(див. нижче) належала до будівлі, розташованої біля західної стіни замку. Можливо, що саме її залишки у вигляді фундаменту прямокутної будівлі присутні на плані 1790 р.¹ (рис. 1). Виходячи з їх орієнтації та розмірів, можна дуже обережно пов'язати цю будівлю з мечеттю, яку описав Евлія Челебі.

Стратиграфія. Верхній горизонт відкладень по всій площі розкопу представлений чорноземом. Цей шар ґрунту виділений як результат сучасної господарської діяльності. Його товщина сягає 25 см. Під ним розташований темно-сірий ґрунт товщиною 20—22 см. Його підстеляє третій горизонт, сірий та більш щільний, верх якого є давньою денною поверхнею. Саме цей шар товщиною до 40 см насичений знахідками кісток та кераміки. Під ним розташований материковий горизонт, представлений червоно-коричневою глиною, також до 40 см товщиною. Далі простежено шар жорстви, змішаний із невеликим круглим камінням, що лежить на вапняковій породі, але, виходячи з розрізу фундаменту південної стіни, можна сказати, що на інших ділянках останця послідовність та товщина шарів буде іншою (рис. 3).

Характеристика знахідок. Невелика кількість артефактів, виявлених під час роботи експедиції, стосується усіх категорій разом з підйомними матеріалами. Репрезентативніший комплекс походить з розкопу. Більшість знахідок складають керамічні вироби, а саме уламки посуду, які доволі сильно фрагментовані. Також присутня невелика кількість кісток дрібної рогаатої худоби (переважно з ями 1). Крім того, з підйомних матеріалів походять два бронзові вироби.

Керамічний комплекс ділиться на чотири основні групи. До першої віднесено червоноглиняну та світлоглиняну гончарну кераміку, не вкритою поливою. В основному, ця група представлена уламками стінок посудин. Крім того, присутній і вінчик вигнутий назовні, з внутрішньої сторони зроблена виїмка під кришку. Також до цієї групи віднесено фрагмент злегка вигнутої горловини та частину плаского дна відносно масивної посудини, ймовірно, горщика. Окремо виділяються два фрагменти стінок із сірою поверхнею та паралельними пролощеними темно-сірими лініями ззовні. Ці фрагменти є доволі цікавими в плані їх інтерпретації. Прямі аналогії відомі в матеріалах поселення Гірібурзина (Роксолани) на лівому березі Дністровського лиману. Там така кераміка датується від середини XVII до середини XVIII ст. (підтверджена монетами) і, вірогідно, пов'язується з молдавським населенням (Сапожников и др. 2017, с. 35, рис. 2). За усним повідомленням Л. В. Чміль, серія вінчиків від так званих «за-

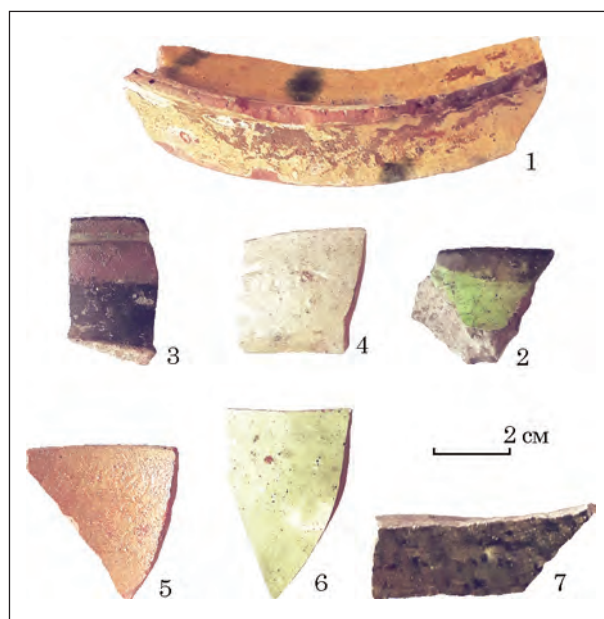

Рис. 8. Гончарна поливна кераміка (фото О. С. Сінельникова)

димлених глечиків» (рис. 7: 2, 4) впевнено «заходить» в першу половину XVII ст.

Другу, більш чисельну групу складає червоноглиняна та світлоглиняна гончарна кераміка, вкрита поливою (рис. 8: 1—7). Кілька її уламків вкрито зеленою, салатомовою та жовтою поливою. Серед них вінце тонкостінної посудини, на яке з обох боків нанесено салатомову поливу, а по самому краю — темно-зелену. Особливої уваги заслуговує фрагмент кільцевого піддону або краю посудини (тарілки) на підставці, вкритий жовтою поливою із зеленими крапками та смужками. Цей фрагмент знайдений на дні ями 1. Описана підгрупа поливної кераміки, вірогідніше, відноситься до османського часу. Подібні знахідки також присутні в матеріалах поселення Гірібурзина, при чому там вони кількісно переважають серед поливної кераміки. Іншу підгрупу складають фрагменти, вкриті коричневою поливою різних відтінків. Серед них виділяється верхня частина червоноглиняного горщика, вінчик якого вкрито коричневою поливою. Ця група, скоріш за все, відноситься до XIX—XX ст., але взагалі, для післяосманської кераміки типологія розроблена недостатньо, тому точніше датування поки не можливе.

Найчисельнішою групою кераміки, дослідженої на пам'ятці, є гончарна сіроглиняна (рис. 7: 1—6). Вона ділиться на кілька підгруп. До одної з них віднесено фрагменти з лощеною поверхнею. Серед них виділяється вінце посудини із дуже насиченим чорним лощінням і каннелюрами на шийці та вінце тонкостінної посудинки із сірим лощінням. Другу підгрупу складають фрагменти із шорсткою поверхнею, серед яких слід виділити закруглене вінце кухонної посудини із виїмкою та «валиком» на

1. Розміри за планом 1790 р.: довжина — 6,3 м, ширина — 4,17 м, відстань від стіни — 5,96 м.

Рис. 9. Вироби з бронзи (фото О. С. Сінельнікова)

шийці. Останню підгрупу сіроглиняної кераміки представляє один, але виразний фрагмент тонкостінної кухонної посудини із шорсткою поверхнею. Така кераміка віднесена до пізньота післяосманського часу. Остання нечисленна група кераміки представлена чотирма фрагментами ліпних посудин, загалом неідентифікованих, серед яких виразним є пласке дно ліпного горщика із виїмкою посередині.

Завершуючи характеристику досліджених матеріалів, слід згадати два бронзових предмети, знайдені на поверхні останця. Один з них віднесений до елементів кінської упряжі — це кільце, що має зовнішній діаметр 22 мм, внутрішній 13 мм. Товщина перетину від 4 до 5 мм (рис. 9: 2). Другий предмет доволі доброї збереженості є елементом одягу. Це витягнута поясна (ремінна) застібка-замок розмірами $4,2 \times 15$ мм. З одного боку вона пласка, з іншого — прикрашена отворами та прокресленими лініями між ними. У верхній її частині є кільце із зовнішнім діаметром 14 мм, внутрішнім — 11 мм, яке у верхній частині має невелику виїмку (рис. 9: 1). Такі та аналогічні речі відносяться до типу 6-8-б, використання якого припадає переважно на XVIII ст., а територіально вони розповсюджені від Північного Кавказу до Полтавщини (Прокопенко 2015), а також доволі масово в Буджаку.

Таким чином, знайдені археологічні матеріали відносяться до двох основних хронологічних періодів: перша половина XVII—XVIII ст. та кінець XIX—XX ст. З останнім періодом пов'язана невелика кількість керамічних знахідок, вкритих коричневою поливою, які в основному походять з підйомних матеріалів та заповнення провалля, а також з ями 2. Основні об'єкти розкопу, а саме яма 1 та кладка 1, а також досліджений культурний шар, відносяться до пізньоосманського часу.

Раніші матеріали походять з розчистки заповнення між камінням кладки. Серед них основну для датування групу складає сіроглиняна («задимлена») гончарна кераміка та фрагменти з пролощеними лініями. Завдяки цим знахідкам об'єкт може бути датованим першою половиною XVII ст. Як зазначено вище, кладка розташована близько до фундаменту західної

стіни замку, майже паралельно до неї та могла відноситись як до вірогідної мечеті (рис. 1), так і до прибудови вздовж названої стіни, що підтверджується датуванням кераміки. До періоду існування замку віднесено також яму №1, в заповненні якої знайдено фрагмент поливної тарілки XVIII ст. Таким чином, археологічні матеріали підтверджують існування замку від першої половини XVII до кінця XVIII ст. і не суперечать даті зведення замку у 1624—1628 рр., нещодавно встановленій за письмовими джерелами (Сапожников 2019).

Доволі цікавою є етнокультурна інтерпретація матеріалів. Найраніша група знахідок (вже згадана сіроглиняна кераміка) може бути віднесена до побуту молдавського населення, яке могло брати участь у будівництві замку та окремих споруд в ньому, мешкати у розташованому неподалік містечку, а також потрапити в замок унаслідок торгівлі чи обміну. Дослідники схиляються до того, що ця група кераміки має місцеве походження (виробництво), тож не виключено, що нею могло користуватись і немолдавське населення¹. Не викликає жодних сумнівів належність частини поливної кераміки до турецького населення. Такі знахідки типові для всіх османських пам'яток Північно-Західного Причорномор'я цього часу. Нарешті, з ногайськими кочовиками можна обережно пов'язати бронзову застібку, що не викликає жодних суперечностей для даної місцевості.

ВИСНОВКИ

Резюмуючи сказане, зазначимо, що головна мета експедиції ІА НАНУ 2018 р. була досягнута. В процесі дослідження виявлені та вперше археологічно зафіксовані та задокументовані залишки османського Татарбунарського замку. Такий результат отриманий, передусім, завдяки глибокому та всебічному аналізу опублікованих та невиданих досі писемних та картографічних джерел (Сапожников 2018; 2019). На їх базі нам вдалося не тільки локалізувати місце розташування замку, але й дослідити частину фундаментів стін (особливо з південної сторони) та виявити низку об'єктів і матеріалів, які підтверджують дату зведення пам'ятки у першій половині XVII ст. Більше того, вже на даному етапі внесені певні корективи у відому реконструкцію замку, а також уточнено його лінійні параметри.

На жаль, також впевнено можна говорити і про доволі суттєву руйнацію пам'ятки, але попри це, значна її частина все ж збереглася.

1. У червні 2019 р. автори статті знайшли аналогічну кераміку на території замку, а також приблизно в 0,8—0,9 км на північ, на місці старого кладовища, розташованого на мисі, утвореному лівим берегом р. Кагач та правим берегом долини р. Когильник.

Виявлені під час розкопок не надто численні археологічні знахідки, крім підтвердження датування замку за історичними джерелами, дали змогу поставити питання і про етнокультурну належність його будівельників та гарнізону. Тож, окрім турецького і татарського, тут, вірогідно, був присутнім і певний прошарок представників молдавського етносу, роль якого у зведенні та функціонуванні замку іншими документами не зафіксована.

Серед невизначених питань залишається місце розташування казарм, складу та інших внутрішніх споруд. Досліджена під час розкопок частина кладки І належить до будівлі (мечеті?), що розташовувалась поблизу до західної стіни, але невелика площа, відкрита у 2018 р., не дозволяє скласти навіть часткової картини внутрішнього облаштування цієї доволі значної за розмірами пам'ятки. До відкритих питань належить і визначення точного місця в'їзду до замку та наявність чи відсутність надбрамної вежі над ним.

Переходячи до рекомендацій, автори вважають першочерговим завданням організацію на цій унікальній пам'ятці більш чи менш масштабних щорічних розкопок з використанням сучасного пошукового обладнання. Другим за важливістю питанням є необхідність організації охорони решток Татарбунарського замку і першим кроком на цьому шляху має стати надання їм офіційного статусу об'єкта нерухокої культурної спадщини, принаймні місцевого значення. Наступним кроком може стати їх музеефікація, яка має проводитись під археологічним наглядом.

ПОДЯКИ

На завершення автори вважають за свій обов'язок висловити слова глибокої вдячності за ідею проведення досліджень, їх фінансування і прекрасну організацію голові Татарбунарської міської ради А. П. Глуценку і юристу виконкому В. М. Борденюку. За надані матеріали, факти, консультації, визначення та датування знахідок ми дякуємо докторці мистецтвознавства М. О. Шлапак, кандидату геолого-мінералогічних наук О. Ю. Медведєву і кандидатці історичних наук Л. В. Чміль.

ЛІТЕРАТУРА

- Карашкевич, І. 2009. Османські міста Північно-Західного Причорномор'я: сучасний стан та перспективи вивчення. *Питання історії України*, 12, с. 158-163.
- Красножон, А. 2018. *Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я: XV—XVIII ст.* Одеса: Чорномор'я.
- Медведєв, О. Ю., Медведєва, О. О. 2012. Підземні води Татарбунарського району: основні водоносні горизонти та їх використання. *Водне господарство України*, 2, с. 29-33.

Прокопенко, В. 2015. *Краткая история застёжек-крючков на Востоке*. II: Восточная Европа. Режим доступу: kitabhona.org.ua/costum_axess/obzorkruk2.html (Дата звернення 05 березня 2015).

Сапожников, І. В. 1999. *Хаджибей та Північне Причорномор'я 1780-х років*. Іллічівськ: Елтон-2.

Сапожников, І. 2016а. Матеріали для изучения крепостей Бессарабии 1807—1820-х годов. *Tyragetia*, X (XXV): 2, с. 97-116.

Сапожников, І. 2016б. Османский замок Хаджибей (Hocabey hisar) в 1766—1789 годах. *Архив. История. Сучасність*, 2: Матеріали II-ї Міжнародної науково-практичної конференції, с. 267-277.

Сапожников, І. 2018. Татарбунарський замок: археологія та історія. *I-й Всеукраїнський археологічний з'їзд. Програма роботи та анотації доповідей*, с. 95-96.

Сапожников, І. 2019. Османский Татарбунарский замок XVII—XVIII вв.: историко-топографический очерк. *Tyragetia*, XIII (XXVIII): 2, друкується.

Сапожников, І., Богуславский, Г., Сапожникова, Г. 2017. Поселение Гирибурзина на берегу Днестровского лимана. *Елінак*, 3 (19), II, с. 32-44.

Сапожников, І. В., Сінельников, О. С. 2018. *Звіт про археолого-історичні дослідження Татарбунарської фортеці Нового часу в 2018 році*. НА ІА НАНУ, ф. 64, 2018/6. н.

Стаматі, К. 1850. О Бессарабии и ее древних крепостях. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 2: 2—3, с. 805-815.

Статистическое... 1899. *Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака с приложением генерального плана его края, составленное при гражданской съемке Бессарабии, производившей [ся] по Высочайшему повелению [с] размежевание[м] земель оной на участки с 1822 по 1828 год*. Аккерман: Аккерманское земство.

Челеби, Э. 1961. *Книга путешествия*. I: Земли Молдавии и Украины. Москва: Восточная литература.

Şlapac, M. 2004. *Cetăți medievale din Moldova: mijlocul sec. XIV-lea — mijlocul sec. al XVI-lea*. Chişinău: ARC.

Şlapac, M. 2008. *Cetăți (din Țara Moldovei)*. Chişinău: ARC. Mică enciclopedie ilustrată.

Şlapac, M. 2019. O cetate medievală din zona Bugecului. In: *Miscellanea Historica et Archaeologica in honorem professoris Ionel Căndea*. Brăila: Muzeul Brăilei (on imprimare).

REFERENCES

- Karashkevich, I. 2009. Osmanski mista Pivnichno-Zahidnogo Prichornomor'ya: suchasniy stan ta perspektivy vivcheniya. *Pitannya istoriyi Ukrainy*, 12, s. 158-163.
- Krasnozhan, A. 2018. *Fortetsita mista Pivnichno-Zahidnogo Prichornomor'ya: XV—XVIII st.* Odesa: Chornomor'ya.
- Medvedeva, O. Yu., Medvedeva, O. O. 2012. Pidzemni vody Tatarbunarskogo rayonu: osnovni vodonosni gorizonty ta ih vikoristannya. *Vodne gospodarstvo Ukrainy*, 2, s. 29-33.
- Prokopenko, V. 2015. *Kratkaya istoriya zastoyzhek-kryuchkov na Vostoke*. II: Vostochnaya Evropa. Rezhym dostupu: kitabhona.org.ua/costum_axess/obzorkruk2.html (Data zvernennia 05 bereznia 2015).
- Sapozhnykov, I. V. 1999. *Hadzhibey ta Pivnichne Prichornomor'ya 1780-h rokov*. Illichiv'sk: Elton-2.
- Sapozhnykov, I. 2016a. Materialy dlya izucheniya krepostey Bessarabii 1807—1820-h godov. *Tyragetia*, X (XXV): 2, s. 97-116.
- Sapozhnykov, I. 2016b. Osmanskiy zamok Hadzhibey (Hocabey hisar) v 1766—1789 godah. *Arhiv. Istoriya. Sucha-*

snist, 2: Materialy II-yi Mizhnarodnoyi naukovopraktichnoyi konferentsiyi, s. 267-277.

Sapozhnykov, I. 2018. Tatarbunarskiy zamok: arheologiya ta istoriya. I-y Vseukrayinskiy arheologichniy z'yizd. *Programa roboty ta anotatsiyi dopovidey*, s. 95-96.

Sapozhnykov, I. 2019. Osmanskiy Tatarbunarskiy zamok XVII—XVIII ss.: istoriko-topograficheskiy ocherk. *Tyragetia*, XIII (XXVIII): 2, in print.

Sapozhnykov, I., Boguslavskiy, G., Sapozhnykova, G. 2017. Poselenie Giriburzina na beregu Dnestrovskogo limana. *Eminak*, 3 (19), II, s. 32-44.

Sapozhnykov, I. V., Sinel'nikov, O. S. 2018. *Zvit pro arheologo-istorichni doslidzhennya Tatarbunarskoyi fortetcs Novogo chasu v 2018 rotci*. NA IA NANU, f. 64, 2018/b. n.

Stamati, K. 1850. O Bessarabii i ee drevnih krepostyah. *Zapiski Odesskogo obschestva istorii i drevnostey*, 2: 2—3, s. 805-815.

Statisticheskoe... 1899. *Statisticheskoe opisanie Bessarabii sobstvenno tak nazyvayemoy ili Budzhaka s prilozheniem generalnogo plana ego kraya, sostavlennoe pri grazhdanskoj s'emke Bessarabii, proizvodivshy [sya] po Vyisochayshemu poveleniyu [s] razmezhevanie[m] zemel onoy na uchastki s 1822 po 1828 god*. Akkerman: Akkermanskoe zemstvo.

Chelebi, Evliya. 1961. *Kniga puteshestviya*. I: Zemli Moldavii i Ukrainy. Moskva: Vostochnaia literatura.

Şlapac, M. 2004. *Cetăți medievale din Moldova: mijlocul sec. XIV-lea — mijlocul sec. al XVI-lea*. Chişinău: ARC.

Şlapac, M. 2008. *Cetăți (din Țara Moldovei)*. Chişinău: ARC. Mică enciclopedie ilustrată.

Şlapac, M. 2019. O cetate medievală din zona Bugecului. In: *Miscellanea Historica et Archaeologica in honorem professoris Ionel Cădea*. Brăila: Muzeul Brăilei (în imprimare).

I. V. Sapozhnykov, O. S. Sinel'nikov

FIRST ARCHEOLOGICAL EXPLORATION OF OSMANIAN CASTLE IN TATARBUNARY

The article deals with the publication of materials found in 2018 as a result of the Institute of Archaeology of NAS of Ukraine expedition, the primary goal of which was survey and further archaeological research of the site so far known only according to written sources — Tatarbunar castle. It describes the location of

the construction near the abundant sources of drinking water, as well as the remains of stone foundations of its walls, which in some places are visible in the gorges and on a surface. In addition, the known reconstruction of the castle has been somewhat adjusted, and its dimensional characteristics have been specified.

The article describes the objects and materials discovered in 25 m² preventive trial trench. Most of them date back to the first half of the 17th century, which does not contradict the written data on the construction of Tatarbunar castle by the Ottomans in ca. 1624—1628. The discovered archaeological finds, in addition to the confirmation of the castle's dating, have enabled to raise the issue of the ethnocultural origin of its builders and garrison, as well as of the surrounding population. The issues of the castle's interior arrangement have been highlighted.

Keywords: Tatarbunary castle, remains of stone foundations, exploratory excavation, glazed and gray clay ceramic.

Одержано 18.12.2018

САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАНУ, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

SAPOZHNYKOV Igor, Doctor of Historical Sciences, Chief Research Fellow, Institute of Archaeology National Academy of sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu av., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0003-3889-6714, e-mail: igors@gcn.ua.

СІНЕЛЬНІКОВ Олександр Сергійович, магістр історії, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

SINEL'NIKOV Alexander, Master of History, junior research fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu av., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0002-5352-7207, e-mail: sinel'nikoff.senia@gmail.com.